क. शृंगारतिलकम् (काव्यम्) कर्त्ता कालिदासः
पत्राणि ३ (त्रीणि)

ख श्रुतबोधः (छन्दशास्त्रम्)
पत्राणि ५ (सम्पूर्णम्)

२ पत्राणि

नं० १११५—घ
कर्त्ता कालिदासः

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ ॥ वाहूद्वौचमृणालमास्यकमलंलावण्य
लीलाजलं ॥ श्रोणीतीर्थशिलंचनेत्रशफरेधम्मिल्लशैवालकं १
कान्तायाःस्तनचक्रवाकयुगलंकंदर्पवाणानलैः ॥ दग्धानामव
गाहनायविधिनारम्यंसरोनिर्मितम् ॥१॥ आयातामधुयामिनी
यदिपुनर्नायातएवप्रभुः ॥ प्राणायान्तुविभावसौयदिपुनर्जन्मग्र
हेप्रार्थयेव्याधः ॥ कोकिलबंधनेविधुपरिध्वंसेचराहुर्ग्रहः ॥१
कंदर्पेदहनेत्रदीधितिरयंप्राणेश्वरोमन्मथः ॥२॥ इंदीवरेणनय
नंमुखमम्बुजेनकुंदेनदंतमधरंनवपल्लवेनअङ्गानिमेसुक
दलैः सविधाययधाताकान्तेकथंघटितवानुपलेनचेतः ॥३॥
एकोहिविजननवरोनलनीदलस्याद्दृष्टः ॥ करोतिचतुरंगव

लाधिपत्यं विंध्याकरिख्यातिभवहृदनारविंदेजा नाम्नि नो नयन
१ खंजनयुग्ममेतत् ॥ ६ ॥ येये खंजनमेकमेव कमले पश्यन्ति दे
वात्क्वचित्तेस्ते कैकवयो भवंति स्तुतरां प्रख्यातभूमीभुजः ॥ त्वद्दृ
क्कोणे तु जनेन खंजनयुगं पश्यन्ति येये जनास्ते ते मन्मथबाण
जालविधुता मुग्धे विमत्यद्भुतं ॥ ७ ॥ स्फटति प्रविश्यागेहमाव
हि स्निग्धकांते ग्रहणसमयवेलावर्तिने शीतरश्मेः ॥ अयि स्ववि
मलकान्ते वीक्ष्य नूनं स राहुर्ग्रसति तव मुखेवेंदुहणिं चंद्रबि
म्बाय ॥ ८ ॥ कस्तूरीवरपत्रभंगनिकरो भ्रष्टो न गंडस्थले नो १
लुप्तं सखि चंदनं स्तनतटे धौतं न नेत्रांजनं रागो न स्खलितस्त
वाधरपुटे तांबूलसंवर्द्धितः ॥ किं रुष्टासि गजेंद्रमत्तगमने किं १

वासितास्मुलतापतिः ॥ १ ॥ समागतानेकान्तेकथमपिचकालेनवन्ह
नाकयाम्बिदंशनंसखिविरजनिरहंगानवनीततोयावल्लीला
कलहकुपितामिवप्रियतमेसपत्नीवप्राचीदिशियममभव
त्वावदहृणा ॥ ८ ॥ स्माच्छंनोरसकारताडनशानं ॥ स्माच्छ्यः प्रवे
डानपः लेषाः स्माच्छान्तरः सुपकनिचयैः स्माच्छोनिदाहान
न्तः ॥ यत्कान्ताकुचपार्श्वचारुलतिकाकंल्पोललीलासुव
र्लंकुंभवर्त्मयानहिमसुवंदः रवैविनालभ्यते ॥ १९ ॥ किंकिं
वक्त्रस्सपेत्पचुवसिवलाभिर्लेजनलजाम्बवस्वातशठमु
चकुचपापथैः ॥ किंधूर्तेनिर्वज्ज्वसेविचाहृतवराविजागास्व
प्राणानामेवयाहिप्रियोनिमील्याकितगुणदामानिकेरलेशप्र

दानोरति ॥ १० ॥ वाणिज्येनगतःसमेगृहपतिर्वार्त्तापिनश्रूयतेश
तस्तज्जननीप्रसूततनयाजामातृगेहंगतावालाहंनवयौवना
२ निशिकथंस्थातव्यमस्मद्गृहेसायंसंप्रतिवर्त्ततेपथिकहि
स्थानान्तरंगम्यतां ॥ ११ ॥ यामिनेष्यावकूलमालदैवईमानांय
कारानिद्रायातो ॥ ममपतिरसौलैशिग्नतःकमंडुरेवेःवाला१
चाहंमतिनिसिजाभयातः ॥ प्रामगाढप्रवंकपाग्रामस्थैरैस्थ
मुपह्रतः ॥ पांथनिद्राजहाहि ॥ १२ ॥ सुयंश्चाथायनेवालाभू
रस्याकामिकायते ॥ कटादास्पृशरायंतेमनोमेहरणायते
१३ ॥ कृभातसुलितैसिवैद्यकगरहंकिंतचप्रातैस्रजोकिं २
तेनास्तिगरहेननुप्रियतमासर्वंगदंहृतिया ॥ वातंतनुव

६

कुंभमर्दनवशेणस्तनेवचक्रामतानस्यैष्पाणां विनिहंतिदहनस्तुरानव्या
पारकेलिश्रमान्॥१४॥ हृष्टे देहिपुनर्विलेकमलायतनलोचने श्रूयते
हिपुरालोके विषसाविषमो बंधं॥१५॥ अनंगतानदनवह्निशिखां व
लीयासावाधनेकिमिह चंदनपंकलेपैः॥ यः कुंभकारपचनोपशि
कलेपः तापाय केवलमसौ न च वह्निसान्नैः॥१६॥ यासां दृष्टानय
नयुगलहंगवारांगनानां देशोत्यागः॥ परमकृतिभिः कुसुमसारैरका
रितासामेवस्तनयुगजितात्॥ कुंभिनः संतिमग्नाः॥ प्रायोमुखैः परि
भवविधौ नामिमानेन जहाति॥१७॥ अस्पृष्टोहमपनेवहि। कामि
न्याः स्तनमेदुलेदरतोद्धृहतेगात्रेगात्रलग्नस्तु पीनलः॥१८॥ क
थमेननकुचद्वंद्वं पतितंनवसुंदरिपथ्यापथः॥ खननाम्नठः पीरयो
नपननिकिम्॥१९॥ कुसुमेकुसुमोत्पत्तिः श्रूयतेनचदृश्यते

२
3

नवाले तव मुखांभोजे हृष्टमिंदीवरद्वयम् ॥२०॥ पततापयोधरयुगंप
तितंनिरीक्ष्य लंटं मणावहसि किंवमलायमनादिलवयोविव
क्षिरूहि नोजनतापकारी अस्तुच्छिन्नतयपननी हींवम म चिव
ं॥२१॥ अयिमनमथ्यूतमजनि अ घवाब्ण यन्तचारुलोचने
अपहृत्यनमः कयासि नत्ति नगरमराजकमचवत्तेते॥२२
कोपस्त्वयाहृदि हन्तोयदि यंकजाह्लिमोस्ति प्रियस्त्वकिम
स्ति विधेयमनानं॥ आश्लेषमर्पय मदर्पितपूर्वमुच्चैस्स्तुः॥२
समर्पय मदर्पितं तु विनानि॥२३॥ स्तुतनुवितनुवाचंमुचमानं
त्वमयप्रणाय्यति मयि मानं किंकरोकिंकरोमि॥ अयथयदि नव
चितेसापराधोस्मि वालेनिचभुजयुगंवल्लीपाशं वधंविध
हि॥२४॥ कस्मियनासि करभोरु चैनेनिशीथेप्राणाधियावं २

स्ति यत्र जनः॥ प्रियो मे एकाकिनी वद कथं न बिभेषि बाले स्र
ग्रीष्मितः स्मितशरो मदनः सहायः॥ २४॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ छंदसां लक्षणं येन श्रुतमात्रेण बु
ध्यते तदहं कथयिष्यामि श्रुतबोधमविस्तरम्॥ १॥ संयुक्ता
द्यं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गमिश्रं विज्ञेयमक्षरं गुरुः पादांतस्थं वि
कल्पेन॥ २॥ यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेपि
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पंचदश सार्या॥ ३॥ आर्यापूर्वार्द्ध
समं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते छंदोविदस्तदानीं गी
तिंताममृतवाणि भाषंते॥ ४॥ आर्योत्तरार्द्धतुल्यं प्रथमार्द्धं

मपि प्रथमेर्द्धे वेता ॥ कामिनि तामुपगीतिं प्रकाशयंते महाकवयः ॥ ५

६ आद्यचतुर्थे पंचमके चेत् ॥ यत्र गुरुस्यात्सा द्विरपंक्तिः ॥ ६ ॥ आद्य

रुचतुष्कं भवति गुरू द्वौ ॥ चंचलकुचयुग्मे शशिमुखवदनासौ ॥ ७ ॥ त

र्यं पंचमकं चेत् ॥ यत्र स्याल्लघु बाले विद्धि द्विमृगनेत्रे प्रोक्ता

सा मदलेखा ॥ ८ ॥ पंचमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ॥ ष

ष्ठं गुरु विजानीयादेतत् ॥ श्लोकस्य लक्षणं ॥ ९ ॥ श्लोके ष

ष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पंचमं द्विचतुष्पादयोः ॥ ह्रस्वं सप्त

मं दीर्घमन्ययोः ॥ १० ॥ अयमपि प्रयाष्टवर्णैः समितालघुगु

रुनिरंतरा ॥ प्रमाणिकेति कीर्तिता तु धैः प॰णीड्भाषिता ॥ ११ ॥ ६

श्चादिगणेन तुर्ये गणे पंचमके चोत्पगते ॥ यत्र गुरुस्थानके स्थितं
मालवकाक्रीडमिदं ॥ २१ ॥ हि तुर्ये षष्ठमके सप्तमे गुरुस्त्रयो जि
तेयदा नदा निवेदयंति तां बुधा नगस्वरूपिणी ॥ २२ ॥ सर्वे
वर्णा दीर्घा यस्यां विश्रामा नः ॥ समुद्रैर्वेदैः विद्वद्वृंदैर्वीणा
वाणीव्याख्याता सा विद्युन्माला ॥ २४ ॥ एतेन्नु षष्ठयभेदाः
संति ॥ नान्व गुरुस्यादाद्य चतुर्थे पंचमषष्ठे चोत्पगुपांत्य
इंद्रियवाणैर्यत्र विरामाः ॥ सा कथनीया चंपकमाला ॥ २५ ॥
चेच्चंपकमाला यत्र भवेदंत्यविहीना प्रेमनिधे छंदसि दक्षा
ये कवयस्तं मणिबंधं ते प्रवदंते ॥ २६ ॥ मंदाक्रांता तान्यतिरहि

नामालंकारो भवति यदि सा तन्वि द्विर्थुवमभिहिताज्ञेया
५ हंसीकमलवदने || १७ || द्व्येको वर्णौ जायते यत्र वक्त्र ९ || कं बु
5 ग्रीवे चेत्तद्देवाष्टमान्तः विश्रामः || स्यात्तन्वि वैदैस्तु गौली
भावं त शालिनी छंदसीयाः || १८ || व्याघ्र च न तुष्ठम हीनानि
तं वे स प्रमकं छंद प्रसंच न यांतं पत्र गुरुप्रगरसम मरसारे त
नायिते वननु तदोधकवृत्तं || १९ || यस्यां त्रिषद्सप्तमम (
तां स्यात्तु त्वे सुजे येन वमंच न तहस || गत्या विलतीह त
हंसकोने नामिंद्रवज्रा भुवतीकवींद्राः || २१ || यदींद्रवज्रा ५
चरणेषु एवं भवंति वर्णाः लघवः सुवर्णौ || अस्मेदमाच

मदने तदानीमुपेंद्रवज्रा कथिता कवींद्रैः ॥ २१ ॥ यत्र द्व
योरपि न योस्तु यादृ ॥ भवेत्तिसीमेतिनि चंद्रकांते विह
द्भिराद्यैः ॥ परिकीर्त्तिता सा प्रयुज्यनामि तु यजातिरेख्या
२२ ॥ ख्याख्यानकी सा प्रकटीकृतार्थे यदींद्रवज्राचरणः
पुरःस्यात् ॥ उपेंद्रवज्राचरणास्तु योन्ये मनीषिणोक्ता वि
परीतपूर्वा ॥ २३ ॥ आद्यमष्टममनंतरतीयकं ससप्तसं च नव
मं तथांति मंदीर्घमिंदुमुखि यत्र जायते ॥ तोटकं वदंति क
वयो रथोद्धतां ॥ २४ ॥ मदारं च नवमं दशमं च व्यत्ययाद्भव
नि यत्र विनीते ॥ प्राकृतैः सुनयने यदि सैव स्वागतेक

6

त्रिभिः कथितासि ॥ २५ ॥ हृत्वोवर्णिस्यान्तस्मभ्रमोयचवालेतहु
हिंवोहिन्यस्तस्फादश्राग्ध्वः ॥ वाग्भैविस्म्रामोनेनरःस्यान्नु
गैनाम्नानिर्दिष्टासावैस्वदेवी ॥ २६ ॥ सन्नजीयवकषठम
नेतरंतेननवमंविरतिप्रभवंसुरुचतः ॥ षनपीनपयोध
रभारनतेननुतोटकंहृतामितिप्रथिते ॥ २७ ॥ यदिनोस्क
स्यगुरुपंचमकंविहिंतेविलासिनितदन्तरंकेरससेख्य
कंगुरुनचेदवलेप्रमितादरेतिकथिताकविभिः ॥ २८ ॥ य
दावेंचनगुंतनगणासमसमंचेत् ॥ नवैवादरंहस्वमेकदश्रा
वैश्वारच्चेद्वविहुषिवक्वारविंदेतदुष्टंकवीदैभुजंगप्र ॥ ९

याते ॥ १९ ॥ अयि क्षमापोत्तरियच्चचतुर्थ्ये केयूररुचसम्भ्रम ॥ केंदषामेनया
विरनिजे चनचैवविचन्द्रणेन्दु नविलेचितमित्रुवदिप्यते ॥ २० ॥
प्रथमान्द्रमाप्रतनीयंयोद्भनविलेवितकस्यचयाद्रयोः ॥ यदिना
चनदाकमलेनाणेभवति सुन्दरि साहसिणेन्नुना ॥ २१ ॥ उपेंद्रवज्रा
चरणे पुसंतियेह्युयांत्ववर्णाः ॥ लघ्वबःपरेकृताः मयेल्लसद्भुजि
नकामकामुकेवदंतिवप्राह्य मिदंबुधास्त[illegible]दा ॥ २२ ॥ यस्याम
प्रेमकोत्तुरपाणिपल्लवेवे प्राह्यपादाग्रुरूपर्ववर्णकाः ॥ नारुणेपदे
लोपनिरंगलालसेनामिन्दुवं प्रोंकवयः प्रचक्षते ॥ २३ ॥ यस्या
पियप्रथमकमद्दारद्वयतुर्थ्यनयाग्रुरुनवमेद प्रोक्तिमं ॥ सोऽय
भवेद्यतिरपि चेत्तयुगगृहैः ॥ सालब्ध्यतामममतलतेप्रभावती ।
२४ ॥ अग्रे चित्रिनयमयाप्रमंनवात्तचोपांत्यंगुरु विरतोह

भाषितेस्यात्॥ विश्रामो भवति महेशानेशब्दितो मविज्ञेयानतनुस्वद
तिप्रहर्षिणीसा॥३५॥ आर्येहितीयमपि चेद्गुरुवश्चनुर्थेयदवा ए
७ मेव यटशामोन्य मृपान्त मेतकामाकुशैवंशितकामम तं गजें द्रेका
7 नेवसंनतिलके किलतावदेति॥३६॥ प्रथममनगरहूषष्टकं विद्याते
यत्रकांते नदन्तु यदश मं चे ददांह्णादशणत्यं गिगिरिभिरयनंतुरंगेय
यत्रकांते विश्रामाः स्युक विजनम नोज्ञामालिनीसा प्रसिद्धा ॥
॥३७॥ स्तु मुखिवलषवः पंच या च्चाप्तवोद्य शमांतिकात्तदनुल
लितालावे व णीं यदि चित्रतुतर्दशोप्रभवाति पुनर्यद्यो पांत्यः स्यु
रत्नाख्येक णयति रपि रसैर्वेदं रवैस्मनाहरिणीतिसा॥३८॥ यद
याच्चोहस्वःकलिनक मलेषष्टकपरास्ततो वर्णाः॥ पंचप्रकृतिस्तु ७
मारंगिरचिनाः॥ वयोन्ये सायां यास्व तनुजव नाभोगस्तुभगेरसैरी

शैषेसां भवति विरतिसाश्विरविरणीह्रतीयमलिकुंतलेयदिषः
षमेह्रादशोचतुर्दशोमध्यपियेगुरुणाभीरनाभीह्रदंसपंचदशोमो
त्पजेतदनुयत्रकांतेघतिर्मिरीदफलभनुलैर्भवतिसुभ एष्वी
हिसा॥ ४ ॥चत्वारः प्रावृत्सु ननुगुरुत्वोह्रादशोकादशा चेत्सुये
वर्णौ तदनुकुमुदामोदिनि ह्रादशांत्यौ नहत्यानयो युगारसहयैवे
कांतेविरामोमेदाक्रांतोप्रवरकवयस्तन्विनोसंगिरंते॥ ८ ॥आवा
षमूरुवस्वयः॥ प्रियतमेषष्टस्ततस्माष्टमोनत्वेकादशानस्वयत्र
दनुचैदशाद्रशाद्यौ नततःमहेशुमुनिभिस्तुयत्रविरतिहर्षौदवित्वा
नने नहः नेप्रवदति काव्यरसिकाः शार्दूलविक्रीडितं॥ ४ ॥वत्ता
रोयत्रवर्णाः॥ प्रथमेमेरवः षष्ठकःसमसोपिहौतावत्योद्रशायोम
गमदमुदितेषोडशोनौतपांत्यौ रभास्तंभोरुकांनेमुनिमुनिभि
र्हिंशते चेद्विरामोवालेवयः कथ्यतेसुदतिनिनादिनासवयपासा

मसिद्धा ॥ ४३ ॥ मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघु-
र्यः जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोन्तगुरुः कथितोन्त्यलघुस्तः ॥ ४४ ॥
मोभूः श्रियमातनोति यजलं वृद्धिं रवह्निर्मृतिं सोवायु ॥ परदेशाट-
नमनं ॥ तव्योम शून्यं फलं जसूर्यो रुजमाददाति विपुलं भेन्दु-
र्यशो निर्मलं नो नाकः सुखमच्युतं फलमिदं प्राहुर्गणानां
बुधाः ॥ ४५ ॥ इति कालिदासकृति श्रुतबोधाभिधेयो ग्रन्थः ॥ ॥ ॥